

ਪਹਿਲੇ ਸੈਸ਼ਨ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਵਿਚਾਰ

ਡਾਕਟਰ ਜੇ ਐਸ ਗਰੇਵਾਲ, ਉਘੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸਿੱਖ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਨੇ ਬੜਾ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਚਾਹੇ ਮੇਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸਿੱਖ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਨਾਲ ਜਿਨੇ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਸਲੇ, ਉਹ ਚਾਹੇ ਬਾਹਰ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹੋਣ, ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈ ਕੇ ਜਿਹੜੀ ਵਾਜਬ ਗੱਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਉਹ ਕਰਨ ਜਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਕੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਆਬਜੈਕਟ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਕਾਲਰਸ਼ਿਪ ਦਾ ਆਬਜੈਕਟ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸਕਾਲਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮੋਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਬੰਧ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੈਮੀਨਾਰ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਹਰ ਸਾਲ ਕਿਸੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸੈਮੀਨਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਐਕਟੀਵਿਟੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਮੌਕੇ ਆ ਸਕਿਆਂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕੋਹਲੀ ਸਾਹਿਬ (ਪ੍ਰਧਾਨ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸਿੱਖ ਸਟੱਡੀਜ਼) ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜਾਰ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਸੱਦਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬੜਾ ਮਾਣ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਥੇ ਅੱਜ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਇਹ ਬੜੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਸਟੱਡੀ ਅਤੇ ਪੀ ਐਚ ਡੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਹ ਸਮਝ ਸਕਿਆ ਕਿ ਹਿਸਟਰੀ ਲਿਖਣਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਮੈਂ ਪੀ ਐਚ ਡੀ ਬਾਰੇ ਜਿਹੜਾ ਥੀਸਿਜ਼ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸੀ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜੇ ਡੀ ਕਨਿੰਘਮ ਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਕਨਿੰਘਮ ਦੀ ਹਿਸਟਰੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ। ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਲਿੱਖੀ ਸੀ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਾਰੀਫ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। 1967 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸੈਲੀਬਰੇਸ਼ਨ ਹੋਈ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਰੇ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀਏ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਰੇ 'ਹਿਸਟੋਰੀਕਲ ਬਾਇਉਗਰਾਫੀ' ਨਾਮਕ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਸੀ ਇਹ ਮੇਰਾ ਦੂਸਰਾ ਕੰਮ ਸੀ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਮੈਂ ਜੇ ਡੀ ਕਨਿੰਘਮ ਤੇ ਆਰਟੀਕਲ ਲਿਖਿਆ ਸੀ।

ਕਿਤਾਬ ਲਿਖਣ ਲਈ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ sources ਪੜ੍ਹੇ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਉਹ ਪੜ੍ਹਿਆ ਇਸ ਦਾ ਮੇਰੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਟੱਡੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। 1969 ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਉਤੇ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਜਿਹੜੀ ਬਹਿਸ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਨਵਾਂ ਧਰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ? ਸੋ ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਵਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਾਠ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਕੀ ਸੀ। ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਸਟੱਡੀ ਕੀਤਾ ਕਿ Contemporary Resource ਕੀ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹਵਾਂਗੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜੋ ਰਿਸਪਾਂਸ ਮਿਲਿਆ ਉਹ ਕੀ ਸੀ ਇਸ ਸਟੱਡੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਾਫ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਉਹ ਅੱਜ ਦੇ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਅਸੀਮ ਨਾਲਜ ਆਪਣੇ ਟਾਇਮ ਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ ਪਰ ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਹਿਣ ਤੇ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਸ਼ਲ ਅਵੇਰਅਨੈਸ ਕਿੰਨੀ ਸੀ। ਅਗਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਵਾਲ ਰੱਖੀਏ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਸ਼ਲ ਅਵੇਰਅਨੈਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇੰਡਿਆ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਿਆਸਤ ਕੇਵਲ

ਬਾਬਰ ਬਾਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਟੱਕਚਰ ਜਿਸ ਦਾ ਆਦਮੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਉਹ ਬਾਰ ਬਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ । Pre-occupation ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਹ ਸੋਸ਼ਲ ਅਵੇਅਰਨੈਸ ਦਾ ਇਕ ਪਾਰਟ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਹੜੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਸਨ ਉਹ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ । ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬੜਾ ਕੁਝ ਲਿਆ ਹੈ । ਪਰ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਲਮਾ, ਕਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਸੂਫੀਆਂ ਵਰਗੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਪਰ ਇਹ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਤਾਰੀਫ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਸੀਰੀਅਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਇਤਰਾਜ਼ ਹੈ ਸੂਫੀਆਂ ਉਤੇ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲ ਹੋਈ ਕਿ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਗਰਾਂਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਕਾਇਦਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸ ਇਲਾਕੇ ਲਈ ਇਹ ਗਰਾਂਟ ਦਿੱਤੀ ਗਈ । ਇਕ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਮਾਦੋਦ ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਗਰਾਂਟ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਬੇਸਿਕ ਆਇਡੀਆ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਤਬਕਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹੋ ਸਟੇਟ ਗਰਾਂਟ ਉਤੇ ਤੇ ਸਟੇਟ ਵੀ ਉਹ ਜੋ ਜੁਲਮ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਸੋ ਇਹ ਜਿਹੜਾ ਇਤਰਾਜ਼ ਹੈ ਇਹ ਬੜਾ ਸੀਰੀਅਸ ਹੈ ਕੋਈ ਛੋਟਾ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ । ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮੁੱਲਾ, ਕਾਜੀ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕੀ ਫਰਕ ਹੈ ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤ ਨੇ ਉਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਾਂ ਰਾਮ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਰਿਏਸ਼ਨ (Creation) ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਹ ਬੜਾ criticism ਵਾਲਾ ਸਬਜੈਕਟ ਹੈ । ਉਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵੀ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਨੇ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ । ਸੋ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਤਰਾਜ਼ ਇਹ ਆ ਗਿਆ । ਦੂਜਾ ਇਤਰਾਜ਼ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਤੇ । ਸੋ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਉਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੋਈ ਐਪਰੀਸ਼ੇਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਇਹ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜਿਆ । ਫਿਰ ਨਜ਼ਰ ਕੀ ਆਇਆ ਕਿ ਜੇ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਲਈਏ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਤਾਂ ਇਕ ਕੰਡੀਸ਼ਨ ਹੈ ਬ੍ਰਹਮਣੀਕਲ, ਦੂਸਰੀ ਹੈ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਤੀਸਰੀ ਹੈ ਇਸਲਾਮੀਕਲ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕੰਡੀਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣਾ ਆਪ ਨੂੰ Identify ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ । ਫਿਰ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਜਿਹੜੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਉਹ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਇਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਕਹਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ । ਸੋ ਇਹ ਜਿਹੜਾ ਕਲੇਮ ਹੈ ਇਹ ਦੂਜੇ ਨਾਨ-ਸਿੱਖ, ਕਈ ਵਾਰ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਭੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਡਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੋਈ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸਿੱਧਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੈਕਗਰਾਉਂਡ ਯੂਰੀਪੀਅਨ ਰਾਇਟਿੰਗ ਦੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਹੈ ਕਿ ਸਾਇੰਸ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਉਥੇ ਜਿਹੜਾ ਸੈਕੁਲਰਇਜ਼ਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ । 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਸਨ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਕਲੇਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੱਬ ਨਾਲ ਵਾਸਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਧੋਖਾ ਦੇਂਦੇਸਨ । ਫਿਰ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝ ਆਈ ਇਹ ਗੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ । ਇਹ ਸ ਚਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਮਹੱਤਵਤਾ ਕੀ ਹੈ ਇਹ ਕਲੇਮ ਹੈ ਕੀ ? ਫਿਰ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੋਵੇ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਪੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਲੇਮ ਪੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕਹੀ । ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿ ਰਿਹਾਂ ਹਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਥੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਵੀ ਦਈਏ । ਇਹ ਇਕ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਹੈ ।

ਉਹ ਤਾਰੀਫ ਕਰਦੇ ਹਨ ਸਾਧ, ਸੰਤ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ । ਹੁਣ ਦੇਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾਨਕਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਾਧ ਸੰਤ ਅਤੇ ਭਗਤ ਕਿਹਾ ਕਿਸ ਨੂੰ ਹੈ । ਇਹ ਕਬੀਰ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸਨ ? ਇਕ ਰਿਸਰਚ ਹੈ ਕਿ 15ਵੀਂ ਜਾਂ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਕਬੀਰ ਪੰਥ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਕਬੀਰ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਲੋਕ ਜਾਣਦੇ ਸਨ । ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਅਨੁਯਾਈ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤ ਜਾਂ ਸਾਧ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ । ਫਿਰ ਜਿਹੜੀ recent study ਸੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਉਸ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਜਿਹੜੇ ਸਾਧ ਸੰਤ ਤੇ ਭਗਤ ਸਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿੱਖ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ । ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਸੋ ਇਹ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ

ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੱਟੜ ਸਥਾਪਿਤ ਧਰਮ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਸੂਫੀ ਜਾਂ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ Identification ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਈ ਅਤੇ ਕਲੋਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ +ਗਜਪਜਅ.; ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੋ ਮੈਂ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਇਸ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰਾਹ ਦਿਸ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰਾਹ ਹੈ। ਸੋ ਜਿਹੜੇ ਸਕਾਲਰ ਜਾਂ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਹੈ ਉਸਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਮੁਸੀਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਉਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਸੋ ਮੈਂ ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਕ Faith ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਬੇਸਿਕ ਸੀ ਸਬੂਤ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ। ਸੋ ਸਕਾਲਰ ਲਈ Limitation ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ Believe ਦੇ Conviction ਤੇ ਕਘਕਠਬਵਜਰਅ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਕੋਲ ਇਹ ਪੁਛਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਇਹ ਕਿਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬੇਸਿਕ ਕੀ ਹਨ ਸੋ ਮੈਂ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਰਿਵਾਇਜ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੀਤੇ ਪਿਛਲੇ 40 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਮਜਬੂਤ ਆਧਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਾਨਫੀਡੈਂਸ ਨਾਲ ਆਰਗੂਮੈਂਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਸ਼ੱਕ ਕੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਫਿਰ ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ ਜਿਹੜੀ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਟਾਇਮ ਤੋਂ ਲੱਗੀ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਉਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਚੈਪਟਰ ਸੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪੋਜੀਸ਼ਨ ਸੀ ਉਹ ਤਾਂ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਜਾਂ ਸਰਧਾਲੂ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਲੈਣਗੇ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਕਿ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਕਿ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਕਰ ਸੀ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਨ ਹਿਸਟਰੀ'। ਉਹ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਜਿਹੜੀ ਸਟੱਡੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਹ ਮੇਰੀ ਕਨਵਿਕਸ਼ਨ ਹੋਰ ਵੀ ਜਿਆਦਾ ਸਟਰੋਂਗ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਗੁਰਬਾਣੀ in the first phase ਦੂਸਰਾ ਸਾਰੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਲਿਖਣਾ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਲੰਮੀ ਚੌੜੀ ਸਮਝ ਬਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।

ਸੋ ਅੱਜ ਦੇ ਇਸ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਪੇਪਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਏ ਹਨ ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਜਿਆਦਾ Important ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ Interest ਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸਵਾਲ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੇਪਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡਾਕਟਰ ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੋ 20 ਮਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ ਹੈ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਡਾਕਟਰ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੀਨੋਟ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਹ ਇਕ ਮਿਸ਼ਨ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਜਿਹੜੀ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੂੰ ਕਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਿਣੀ ਬਣਦੀ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਇਕ ਤਾਂ Theology ਦੇ ਲੈਵਲ ਤੋਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਜਲਦੀ ਮੰਨ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਆਰਗੂਮੈਂਟ ਕਿਵੇਂ ਦੇਣੀ ਹੈ ਉਹ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਤੇ disagreement ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਤੇ ਹਿਸਟਰੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ Ideology ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੱਸੀ ਜਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਉਸ ਦੀ ਕੀ Relevance ਹੈ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਲਈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਇੱਧਰ ਧਿਆਨ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਗੱਲ ਕਲੀਅਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਹੈ ਉਸ ਵਿੱਚ Ideology ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕੀ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਹੈ ਜੋ ਹੈ ਉਹ unforgotten ideology ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਕਹਿਏ ਇਹ Emphasis ਹੈ Ideology ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਮਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਜੋ ਹਿਸਟੋਰੀਕਲ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਹੈ ਉਹ Ideology ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ differentiate ਵੀ ਹੋਣਗੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ, ਬਾਕੀ ਦੇਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ Ideology ਕਿੰਨੀ Dominant ਹੈ ਅਤੇ ਉਥੇ ਜੋ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੋਜੀਸ਼ਨ ਜਿਹੜੀ ਸੀ ਉਹ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਹੀ ਪੋਜੀਸ਼ਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲਿਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਮਯਾਬ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਨਾਲ ਰਿਲੇਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ Ideology ਕਿਵੇਂ Operative ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਖਾਲਸਾ ਟਰਡੀਸ਼ਨ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਕਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ operative ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ

ਜਿਹੜੀ ਅਜੇ ਤੱਕ ਵੀ ਚਲਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖ mainstream ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਬੇਸ਼ਿਕ ਹਨ । ਉਹ ਸਿਰਫ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ Belong ਕਰਦਾ ਹਾਂ । ਉਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖ mainstream ਇਹ ਹੈ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਸਕਾਲਰਾਂ ਨੇ ਪੇਪਰ ਪੜ੍ਹੇ ਉਹ ਵੀ ਬੜੇ ਇਨਫਰਮੈਟਿਵ ਸਨ । ਮੈਂ ਇਥੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਡਾਕਟਰ ਸਿੱਧੂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ । ਪਿਛਲੇ 20-25 ਸਾਲ ਤੋਂ ਇਹ ਇਕ ਬੜੀ Debate ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਿਹੜਾ MecLoad ਦੀ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਦੀ ਇੰਟਰਪਰਟੇਸ਼ਨ ਹੈ ਉਹ acceptable ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸਿੱਖ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਦਾ ਬੜਾ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਸੈਮੀਨਾਰ ਕਰਵਾਏ । ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਦਾਰ ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸਕਾਲਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਉਠਾਏ । ਮੈਂ ਮੈਕਲੌਡ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਸਕਾਲਰਲੀ ਹੈ । ਮੈਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਮੈਕਲੌਡ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੇ ਹੀ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਇਹ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਵਾਲੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਤਰਾਜ਼ ਉਠਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮੈਕਲੌਡ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੁਝ ਠੀਕ ਲੱਗੇ । ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕੀ ਕੁਝ ਗੱਲ ਹੈਰੀ ਹੈ । ਮੈਂ ਇਸ ਸਾਰੀ Controversy ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਦੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ । ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਕੁਝ ਲੈਕਚਰ ਜੋ ਪਟਿਆਲੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਨ । ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਤਾਂ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਮੈਕਲੌਡ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਹੈ ਇਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਉਸ ਨੂੰ Defend ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ । ਇਹ ਪਾਰਟੀਬਾਜ਼ੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਮੈਕਲੌਡ ਦੇ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਜਿਹੜੇ ਸਕਾਲਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਾੜੇ ਮੋਟੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ । ਕਈਆਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੀਸਰਾ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਜੇ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਇਸ਼ੂ ਉੱਤੇ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਦੇਵਾਂਗਾ । ਸੋ ਹੁਣ ਜਿਹੜੀ ਕਿਤਾਬ ਰਿਵਾਇਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਆਈ ਹੈ 'ਰਿਸੈਂਟ ਡਿਬੇਟ ਇਨ ਸਿੱਖ ਸਟੱਡੀਜ਼' ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਆਪਣਾ ਵਿਊ ਵੀ ਨਾਲ ਦੇਣ ਦੀ । ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਨਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਡਿਬੇਟ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਜਗਾ ਖੜੇ ਨੇ । ਨਾ ਮੈਕਲੌਡ ਨੇ ਤਾਂ ਨਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਕਾਲਰਾਂ ਨੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ । ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੱਸੇ ਹਨ । ਜਿਹੜਾ ਗੀਡਰ ਹੈ ਉਹ ਤਾਂ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਕ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜਾ ਰਹਿ ਗਿਆ । ਤੁਸੀਂ ਉਸ Debate ਨੂੰ ਸਟੱਡੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ Understanding ਬੇਹਤਰ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹੋ । ਜਿਹੜੇ ਇੱਧਰ ਦੇ ਸਕਾਲਰ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਠੀਕ ਲੱਗੀਆਂ । ਮੈਂ appreciate ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ appreciate ਕਰਦਾ । ਸੋ ਇਹ ਤਾਂ ਬੈਕਗਰਾਊਂਡ ਹੋ ਗਈ ਹੈ । ਸੋ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਵੀ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿੰਨਾਂ ਕੁ ਸਮਾਂ ਹੈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਮੈਂ ਇਹ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਾਂ ।

ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਅੱਛੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਮੈਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਸਮਾਂ ਹੈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਕੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਸੋ ਅੱਜ ਦੇ ਇਹ ਜਿਹੜਾ ਸੈਮੀਨਾਰ ਹੈ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਹੋਇਆ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਲਿਖੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ । ਅਤੇ ਹੁਣ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਲਿਖੀ ਕਿਤਾਬ ਉਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਰਿਵਾਇਜ਼ ਕਰਨੀ ਹੈ । ਕੁਝ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ Understanding ਬਣ ਗਈ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਕਾਲਰ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਕ ਨਵਾਂ Perspective ਜਿਹੜਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਸੈਮੀਨਾਰ ਤਾਂ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਉਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ । ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰਾਂਗਾ ।

ਜਿਵੇਂ ਅੱਜ ਇਸ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਣ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੀ ਮੰਤਵ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਲਿਮੀਟਿਡ ਜਿਹਾ ਵਿਊ ਦੱਸਾਂਗਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਹ ਮਿਸ਼ਨ ਕੋਈ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੈਰੀਟੇਜ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪਰੰਪਰਾ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਉਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਅੱਜ ਦੇ ਇਸ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿੱਚ ਡਾਕਟਰ ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਡਾਕਟਰ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਕਾਲਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਜਿਹੜੀ Continuity ਹੈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ Establish ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਸੋ ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ ਉਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ । ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਵੀ ਬੈਕਗਰਾਊਂਡ ਵੀ ਇੰਨੀ ਕੁ ਸੀ ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਆਪ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਚਲੇ ਗਏ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਿਆ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਧਾਰਨਾ ਵੀ ਇਹੀ ਬਣੀ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਤਾਂ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਲੀਡਰ ਸੀ । ਉਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ figure ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕ aspiration ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੀ ਉਹ ਜਿਹੜੀ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਣ ਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਇਵੇਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਡਿਫੈਂਸ create ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੋਟੈਕਸ਼ਨ ਲਈ । ਸੋ ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਅੱਜ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਫਿਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਡੀਸ਼ਨ ਇਹ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਕਰੇਗਾ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ । ‘ਰਾਜ ਕਰੇਗਾ ਖਾਲਸਾ’ ਇਹ ਆਰਗੂਮੈਂਟ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਟਾਇਮ ਤੇ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ । ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇਕ ਮੈਨੂੰਸਕਰਿਪਟ ਹੈ 1768 ਦਾ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਕਾਪੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਟਾਇਮ ਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤਨਖਾਹਨਾਮਾ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ । ਉਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਦੋਹਰਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਕਰੇਗਾ ਖਾਲਸਾ । ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਹੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ ‘ਰਾਜ ਕਰੇਗਾ ਖਾਲਸਾ’ । ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਿਹੜਾ ਆਈਡਿਆ ਸੀ ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ । ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਵਾਂਗ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਣਾ ਦਾ ਤਾਂ ਮਤਲਬ sovereignty ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਬਦਲਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਜਿਹੜੀ ਸਬੂਤ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵੀਚਾਰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਘੋਖਣ ਲੱਗਿਏ ਤਾਂ ਉਹੀ ਸਬੂਤ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਨਵਾਂ ਅਰਥ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । । ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਛਾਪੀ ਸੀ ‘ਪਰਚੀਆਂ ਸੇਵਾਦਾਸ’ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਾਖੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਕ ਸੀਲ ਦੀ (ਮੋਹਰ) ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਹੈ “ਦੇਗ ਤੇਗ ਫਤਹਿ” ਉਸ ਮੋਹਰ ਵਿੱਚ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਕਰੇਗਾ ਖਾਲਸਾ, ਦੇਗ ਤੇਗ ਫਤਹਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ । ਫਿਰ ਬਾਦ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਭੰਗੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੈ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਤਾਂ ਸਾਜਿਆ ਹੀ sovereignty ਲਈ ਹੈ । ਇਹ ਇਕ ਕਲੇਮ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭੰਗੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਿਹੜੀ sovereignty ਹੈ ਉਹ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਇਹ sovereignty ਦਿੱਤੀ ਕਿਸ ਨੇ ਹੈ ਤਾਂ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਨੇ ਦੋ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ । ਸੋ ਇਹ sovereignty ਦਾ ਕਲੇਮ ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ ।

ਦੂਸਰਾ ਜੇ ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਏ ਕਿ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦੇ 1710 ਵਿੱਚ ਸਰਹਿੰਦ ਫਤਹਿ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਸਿੱਕਾ ਚਲਾਇਆ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਉਸ ਉਤੇ ਵੀ “ਦੇਗ ਤੇਗ ਫਤਹਿ” ਹੈ । ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਆਡੀਇਆ ਸੀ । ਮੈਂ ਇਹ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਆਡੀਇਆ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਦੋ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਹੀ sovereignty declare ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਆਡੀਇਆ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪਿਛੋਕੜ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ Literary evidence ਹੈ ।